

Dino Mujadžević

Hrvatski institut za povijest,
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

OSMANSKO SULTANSKO ZAKONODAVSTVO U SANDŽACIMA POŽEGA I ZAČASNA U 16. STOLJEĆU

UDK 34(560):94(497.5)"15"

DOI 10.22586/ss.24.1.15

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 11. 2023.

Korpus osmanskog sultanskog zakonodavstva sadrži propise koje su donosili osmanski vladari kao nadopunu šerijatskom pravu u svrhu kodificiranja upravnih, poreznih, financijskih i kazneno-pravnih pitanja na području osmanske države. Propisi ovoga tipa – poznati u historiografiji kao kanuni (*qānūn*) i kanun-name (*qānūn-nāme*) – donošeni su za cijelo Osmansko Carstvo, ali su ponekad objavljeni i na regionalnoj osnovi, odnosno za jedan sandžak ili nešto šire područje. Cilj ovakvoga postupanja bila je prilagodba osmanskih načela i pravila upravljanja lokalnom kontekstu na područjima koja su pripojena Osmanskom Carstvu. Zbog toga ovi pravni spomenici predstavljaju izvrstan izvor o upravnim, poreznim i drugim praksama koje su osmanske vlasti zatekle i bile primorane, odnosno željele, inkorporirati u svoj pravni sustav, ali i o prilagodljivosti i pragmatičnosti osmanskog upravno-pravnog sustava, posebno u njegovoj klasičnoj fazi, u 15. i 16. stoljeću. Posebno puno pažnje ovi pravni izvori su posvećivali načinu ubiranja daća za održavanje timarskog sustava i druge izdatke osmanskog poretka. Ovaj rad će analizirati dostupne osmanske kanune i kanun-name za sandžake Požega i Začasna (poznat i kao Pakrac ili Cernik) iz 16. stoljeća, koji su sačuvani kao uvodni dodatci detaljnih porezno-katastarskih popisa, poznatih i kao *mufaṣṣal* defteri. Za sandžak Požega raspoložemo opširnim kanun-namama iz 1540., 1545. i 1579., dok za sandžak Začasna imamo kraće kanune iz 1565. i 1584. U radu ćemo dati kontekst njihova nastanka, predosmanskih i osmanskih utjecaja koji su vidljivi u njima i naznačiti promjene u osmanskoj upravnoj politici te

društveno-ekonomske transformacije na području Slavonije u 16. stoljeću koje je moguće iščitati iz ovakvih dokumenata.¹

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Slavonija, sandžak Požega, sandžak Začasna, kanuni i kanun-name, 16. stoljeće

Uvod

Jedna od presudnih zajedničkih epizoda ugarske i slavonske odnosno hrvatske povijesti bilo je razdoblje osmanske vlasti u Podunavlju, koje je na području današnje Slavonije i u područjima sjeverno od Drave započelo u prvoj polovici 16. stoljeća, završivši u zadnjem desetljeću 17. stoljeća, odnosno početkom 18. stoljeća. U ovom radu ćemo kontekstualizirati i analizirati primjere osmanskog zakonodavstva koji se izravno odnose na područje današnje Slavonije, tj. na sandžake Požegu i Začasnju. Osmanska država je, kao što je općepoznato, bila država ideološki utemeljena u sunitском islamu, a shodno tome njen pravni sustav – poznat kao šerijat (osmansko-turski: *şerî'at*) – temeljio se na pravu hanefijske škole islamske jurisprudencije. Međutim, u klasičnom osmanskome kontekstu se neke odredbe ovog vjersko-pravnog sustava, koji je formuliran u prvim stoljećima islama s ciljem regulacije javnog i privatnog života u muslimanskom društvu, nije moglo ili željelo primjenjivati. Osim toga, šerijat nije imao razrađene odredbe za mnoga javna i upravna pitanja – osobito financijsko-porezna i pitanja vezana za održavanje timarsko-spahijskog sustava – s kojima se suočavala osmanska vlast. Zbog toga je, uz šerijat, od 15. stoljeća na području Osmanskog Carstva nastao korpus sultanskih zakonodavnih odredbi koje izvorno nisu počivale na islamskim vjerskim načelima. Ove zakonodavne odredbe regulirale su javna i upravna pitanja u obliku vladarske naredbe (*hüküm*), a u osnovi su sadržavale ustaljene državne i pokrajinske prakse, ponekad naslijeđene i iz predosmanskog razdoblja, reflektirajući iskustva upravljačkog sloja i pragmatično, racionalno rasuđivanje. Budući da hanefijska pravna škola dozvoljava korištenje tradicija društva (*örf*) kao pravnog izvora unutar šerijatskog sustava, to je iskorišteno da se ovaj korpus sultanskih odredbi legalizira, odnosno uklopi u šerijat, postajući njegova nadopuna. Ovakva pojedina zakonska odredba nazivala se, prema grčkom jezičnom uzoru, *kanun* (*qānūn*) ili zakon. Zbirka kanuna obično bi se nazivala kanun-nama (*qānūn-nāme*). Prema Halilu Inalcıku, postojale su tri skupine kanuna: a) carske zapovijedi (*fermān*) s karakterom zakona, koje je izdavao sultan u specifičnim slučajevima (ovo je bio najveći dio kor-

¹ Ovaj rad nastao je u sklopu projekta IP-2022-10-8014 "Evlja Čelebi i istočna Hrvatska u 17. stoljeću", koji financira Hrvatska zaklada za znanost, te istraživačkog projekta "Izvori za povijest istočne Hrvatske" (IPIH, 380-01-02-23-42), koji se provodi na Hrvatskom institutu za povijest, Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i financira se sredstvima fonda NextGenerationEU.

pusa kanuna); b) uredbje koje se odnose na neku posebnu oblast ili društveni stalež (upravo zbog različitosti područja i njihovih problema te raznolikosti tradicija koje su trebale biti inkorporirane u osmanski pravni sustav, kanune porezne tematike osmanske su središnje vlasti često donosile posebno za pojedine sandžake); c) opće kanun-name za cijelo Carstvo.² U osnovi je kanunsko zakonodavstvo bilo izraz potrebe osmanskih sultana da njihova politička vlast ne bude ničim ograničena, pa čak ni šerijatom, no istodobno se moralo, osobito od 16. stoljeća, poštovati – makar i samo teoretski – okvire šerijatskog pravnog sustava. Neki od najvažnijih kanuna, poput odredbi o zemljišnom pravu, naknadno su u prvoj polovici 16. stoljeća protumačene šerijatsko-pravnim terminima i osnažene mišljenjima, fetvama (*fetvā*), pravnih stručnjaka.

Kanune su u velikoj većini slučajeva zapravo uobličavali visoki dužnosnici osmanskih središnjih vlasti, poput nišandžije (carski kancelar) ili defterdara (carski rizničar), a zatim su dolazili na odobrenje velikom veziru i, u slučaju važnijih odredbi, samom sultanu. Kanuni su ostajali na snazi do dolaska na vlast novoga vladara koji bi ih potvrđivao ili bi pak bili derogirani novim kanunima istog ili novog sultana. Kanuni koji su se bavili timarskim sustavom, naturalnom rentom i porezima na području Podunavlja i Balkana najčešće su donošeni i objavljivani u obliku kanun-nama uoči ili prigodom provođenja detaljnih porezno-katastarskih popisa (poznati kao *mufaşşal* ili detaljni defteri) te su obično dodavani na početak rukopisa istih popisa. Ovi su popisi donosili detaljan pregled prihoda s kojima je osmanska država mogla računati na nekom području, a trenutni propisi o ubiranju tih prihoda bili bi sažimani u pratećim kanun-namama. Napomenimo da su ovakve kanun-name sadržavale i važeće propise koji su u prethodnom razdoblju bili proglašeni i na druge načine, npr. u pojedinim sultanskim ukazima upućenim pokrajinskim vlastima (tj. u fermanima). Osim toga, kanuni su na područjima koja su dospjela pod osmansku vlast u sferi poreznih praksi i mjernoga sustava uključivali i potvrde nekih elemenata lokalnih pravnih odnosno upravnih tradicija. Naime, osmanska je država, radi pacifikacije i lakšeg upravljanja novim stečevinama, pokušavala osigurati izvjesni kontinuitet s prethodnim stanjem.³

² Halil İnalçık, *Osmansko Carstvo: klasično doba (1300.-1600.)* (Zagreb: Srednja Europa, 2002), 87.

³ O osmanskom pravnom uređenju klasičnog razdoblja i osobito kanunima v. Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*, I-II (Wien: In Der Camesinaschen Buchhandlung, 1815); Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları: I. Kanunlar* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası 1943); Halil İnalçık, „Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, u: *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, ur. Halil İnalçık (İstanbul: Eren Yayinevi,

Kanuni Sulejmana Zakonodavca

Era sultana Sulejmana Zakonodavca (1520.-1566.), za vrijeme koje je savsko-dravsko međurječje došlo pod osmansku vlast, zaslužna je za niz novih kanunskih propisa, ali i za do tada najdalekosežniju sistematizaciju – uključujući i usklađivanje s klasičnim pravnim tradicijama hanefijske škole – postojećeg korpusa kanuna, osobito onih koji su regulirali pitanja vlasništva i posjedovanja zemlje te naturalnih i novčanih daća u Osmanskom Carstvu. Neki relevantni propisi donošeni su ili redigirani s fokusom na čitavo Carstvo, ali dio njih bio je skrojen za pojedina upravna područja – sandžake – koristeći regionalno specifična rješenja i terminologiju. Najvažnija općeosmanska kanun-nama iz ovog razdoblja, čije su odredbe primjenjivane i u kasnijem razdoblju, obično se danas naziva jednostavno Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, premda se u izvorniku, kao i one ranije, naziva *Osmanskim kanunom* (*Qānūn-i 'Osmānīye*). Prema turskom pravnom povjesničaru Ahmetu Akgündüz, sačuvana je u dvije osnovne verzije, od kojih je prva nastala na samom početku vladavine ovog sultana, a druga pri njenom kraju. Velik dio njenih propisa prepisan je iz starijih općih kanun-nama, koje su se pojavljivale od vremena prve sistematizacije kanuna u doba Mehmeda II. Osvajača. Prvo poglavlje ove kanun-name donosi propise o novčanim i tjelesnim kaznama za različite prijestupe (izvanbračni spolni odnos, krađa, tučnjava, svađa, ubojstvo, pijenje vina, otmica, palež, fizička ozljeda i sl.). U drugom poglavlju objavljeni su detaljni propisi o vojnim dužnostima spahija s obzirom na veličinu nadarbina i način na koji ih trebaju uživati odnosno upravljati. Ovdje su definirane različite vrste kanunskih državnih prihoda, od kojih je znatan dio pripadao uživateljima nadarbina. Među njima treba posebno spomenuti naturalnu rentu, tj. udio poljoprivrednih proizvoda koji se davao u naturi. Nominalno se radilo o desetini (*öşr*), no u praksi je bilo odstupanja. Primjerice, na području europskih pokrajina Osmanskog Carstva od žitarica se najčešće davala jedna osmina, a od vinskog mošta devetina. Muslimani su plaćali novčanu daću na ime prinosa vinograda, dok su nemuslimani davali osminu u vinu. Obveza desetine košnica (*öşr-i qoğan/gevāre*) se izvršavala ili u novcu ili davanjem meda, ovisno o lokalnim odredbama. Od ostalih daća na koje ćemo nailaziti u u međurječju raspravlja se opširno o državnim novčanim prihodima kao što su carina (*bāc*), *beytü l-māl* (prihodi carske riznice), zemljarina (*resm-i çift*), ovčarina (*resm-i aġnām*), namet na vodenice (*resm-i asiyāb*), vrt (*resm-i bostān*), sijeno (*otluk resmi*) te skupina

1996), 319-342; KĀNŪN. u: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, sv. IV (Leiden: Brill, 1997), 556-562; İnalçık, *Osmansko Carstvo*, 86-93. Za primjere kanuna v. Branislav Đurđev i dr., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1957); Ahmet Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, I-IX (Istanbul: Fey Vakfı/Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990-1996).

manjih nameta i globa poznata kao *bād-i hevā* (o ovim drugim daćama s područja savsko-dravsko-dunavskog međurječja govorit ćemo kasnije u radu). U ovom poglavlju se nalaze i neki kanuni sa specifičnom regionalnom ili lokalnom tematikom. Treće poglavlje kanun-name posvećeno je pitanjima vezanima uz prava i dužnosti pojedinih skupina u Osmanskom Carstvu (raje, nemuslimana, nomada i Vlaha) u kontekstu timarsko-spahijskog sustava. Posebno su zanimljive odredbe o Vlasima, koji su načelno imali plaćati porez filuriju (*filurī*) u novcu (tj. davati jedan dukat ili florin), umjesto najvećeg dijela rajinskih daća.⁴

Od ostalih kanuna Sulejmana Zakonodavca koji su vrijedili u cijelom Carstvu, a imali su veliku važnost za međurječje, potrebno je spomenuti i više drugih, manje opsežnih i tematski suženih kanun-nama koje su regulirale razne aspekte timarsko-spahijskog sustava: dodjelu timara i zeameta (1530.), nasljeđivanje i raspodjelu timara i zeameta (1536.) i timare koje su dodjeljivali beglerbegovi.⁵ Jedan relativno kratki osmanski kanun lokalnog karaktera, nastao nakon osvajanja središnjeg prostora Ugarskog Kraljevstva 1541., bio je također relevantan i za područje savsko-dravsko-dunavskog međurječja, ali i cijelog Carstva, pa ćemo mu ovdje posvetiti više pažnje. Naime, Ebūs-Su‘ūd Efendi, šejhulislam i ugledni osmanski pravnik razdoblja sultana Sulejmana Zakonodavca i njegovih neposrednih nasljednika, u uvodu jednog *mufaṣṣal* (tj. detaljnog) deftera za sandžak Budim sumirao je sultanove odredbe vezane uz posjedovanje zemlje i oporezivanje na novoosvojenim područjima u Ugarskoj – one su reflektirale i prakse koje su bile na snazi drugdje u Carstvu – te im je pružio šerijatsko-pravno opravdanje. Tako su stanovnicima Ugarske dana jamstva da neće biti prisilno raseljavani te im je zajamčena osobna sigurnost. Temelj kontinuiteta s predosmanskim razdobljem bilo je jamstvo sigurnosti vlasništva, odnosno posjedovanja imovine, čime se nesumnjivo željela osigurati suradnja kršćanskog stanovništva. Premda su posjednici zemlje koji su ostali i priznali osmansku vlast mogli i dalje nesmetano držati iste zemljišne čestice kao i pod ugarskim vladarima, odnosno plemićima, pravni status zemlje odnosno njenog obrađivača prilagođen je osmanskom, kanunima definiranom, zemljišno-pravnom sustavu. Kao vlasništvo (*mülk*) pripadnika raje, uz pokretnine, priznate su i kuće, dućani i radionice u gradovima i selima te vinogradi, povrtnjaci i voćnjaci. S druge strane, ostala obrađiva zemlja – prvenstveno ona koja se koristila za uzgoj žitarica, najvažniji resurs ranonovovjekovnog gospodarstva – prema

⁴ Za tekst kanun-name te analizu sadržaja v. Hamid Hadžibegić, "Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladavine", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* n. s. 4-5 (1949-1950), 295-381; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, IV, 293-431 (dviije verzije kanun-name).

⁵ Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, IV, 563-584.

osmanskoj praksi proglašena je zemljom u vlasništvu carske riznice, odnosno mirijskom (*mīrī*) zemljom. Njeni obrađivači, raja (*re'āyā*), bili su samo doživotni posjednici s pravom nasljedstva unutar obitelji, no Osmansko Carstvo je zadržavalo vlasnički *dominium eminens* nad njima. Takvo zemljište nije se moglo otuđivati. Štoviše, vinogradi, povrtnjaci i voćnjaci su prelazili (odnosno, prema osmanskom shvaćanju, vraćali se) u status mirijske zemlje ako bi nasadi bili uklonjeni. Ipak, obrađivači ovih poljoprivrednih zemljišta, baš kao i mirijske zemlje, bili su dužni podavanja na kojima se temeljio timarsko-spahijski sustav. Ovi prihodi su potom dodjeljivani uživateljima iz vojnog i upravnog sloja na nadarbine (*dirlik*).⁶

Kanuni za Požeški sandžak

Građa kanun-nama iz osmanskih središnjih arhiva koje su osmanske vlasti donijele za područje današnje Slavonije ograničena je isključivo na 16. stoljeće. One se bave gotovo isključivo daćama, tj. njihovim regionalnim posebnostima.⁷ Kao što je poznato, veći dio današnje Slavonije – istočna i središnja Slavonija te slavonska Podravina i Brodsko Posavlje – nalazio se u sklopu sandžaka Požega, koji je osnovan početkom 1540-ih. Prvi *mufaşşal* defter ovoga područja načinjen je i prije nego što je osnivanje ovoga sandžaka bilo dovršeno, dok je još uvijek postojala prijelazna upravna jedinica ili krajište za ovo područje, poznato kao Vilajet Srijem i Požega, a koje se tada nalazilo u sklopu Rumelijskog ejaleta. Riječ je o *mufaşşal* defteru koji su proveli beogradski kadija Zekir kao povjerenik (*bi-emāneti*) i pripadnik spahijskog sloja

⁶ Ovaj detaljni defter za sandžak Budim sačuvan je u Istanbulu i danas je pohranjen u Kompleksu osmanskog arhiva Predsjedništva državnih arhiva Predsjedništva Republike Turske pod signaturom Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (TCCDAB), Osmanlı Arşivi Külliyesi (OAK), Tapu tahrir defterleri (TT.d.), 987. O Ebüs-Su'ud Efendijinom uvodu spomenutom budimskom defteru v. opširno Halil İnalçık, „Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax“, u: Halil İnalçık, *Essays on Ottoman History* (Istanbul: Eren, 1998), 155-169. Za tekst v. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, V, 268-269.

⁷ Kanunima s područja današnje Slavonije hrvatska se historiografija bavila – pretežito usputno – u kontekstu proučavanja poreznih, agrarnih i ekoloških pitanja. Vidi: Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001); *Izabrani izvori za povijest šuma u Slavoniji, Srijemu i Baranji (od staroga vijeka do 1900.)*, ur. Stanko Andrić i Milan Vrbanus (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2019), 35-39; Anđelko Vlašić, „Donji Andrijevc i okolna sela u osmanskom razdoblju (1526. – 1691.)“, u: *Donji Andrijevc: povijest i baština. Zbornik radova*, ur. Marijan Šabić, (Slavonski Brod; Donji Andrijevc: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Općina Donji Andrijevc, 2021), 73-94. O osmanskom poreznom sustavu na širem području pod osmanskom vlašću koje se od zadnjih decenija 16. stoljeća nalazilo u sklopu Bosanskog ejaleta v. Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999), 120-125; Fahd Kasumović *Na periferiji svijeta islama. Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699-1839* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2021).

Jusuf kao pisar (*bi-qalemi*).⁸ Na njegovom početku nalazi se kratka kanun-nama pod naslovom *Qānūn-i re'āya-yi vilāyet-i cezire-yi Sirem ve Pojega* (Zakon za raju vilajeta Srijem i Požega). Ovu kanun-namu prvi je objavio, uz presliku rukopisa i transkripciju na suvremenu tursku latinicu, početkom 1990-ih turski povjesničar Ahmed Akgündüz. Najvažnija odredba ove kratke kanun-nama koja se bavi obavezama raje jest ona o plaćanju filurije, koja se u tekstu izravno spominje tek jednom. Ovaj je porez bio primjenjivan u osmanskoj jugoistočnoj Europi, najčešće na pograničju, za stanovništvo vlašskog statusa. U Požeškom sandžaku filuriju u protuvrijednosti jednog dukata trebalo je davati nemuslimansko stanovništvo – dakle, ne samo Vlasi – po domaćinstvu, a plaćala se kao zamjena za glavarinu (što se ovdje samo implicira), ali ne i naturalnu rentu, kao što je to bio često slučaj s vlaškim zajednicama južno od Save i Dunava. Prema požeškoj kanun-nami iz 1540., od svake kuće uzimala se protuvrijednost jednog dukata u iznosu od 50 akči na Jurjevo (*Hızır-İlyas gînü*), a pri berbi grožđa još toliko. Prema, kako se kaže u kanun-nami, „despotovom običaju koji su prije bili običaj nevjernika u spomenutoj pokrajini“ (*sābiqda vilāyet-i mezbūre keferesiniy'ādetleri Despotuslūbi üzere*) – pri čemu se možda misli na praksu koja je pripisivana vremenu vladavine nekadašnjeg osmanskog vazala i titularnog despota Stjepana Berislavića Grabarskog, velikaša iz predosmanske Požeške županije.⁹ Osim toga, u ovoj kanun-nami postojale su i vrlo specifične odredbe kako se treba prikupljati naturalna

⁸ TCCDAB, OAK, TT.d 204, fol. 13.

⁹ Nenad Moačanin tvrdi da se sintagma o „despotovom običaju“ nikako ne može odnositi na Stjepana Berislavića Grabarskog, nego se odnosi na običajno pravo iz srpske despotovine, koje je, tvrdi, odande preneseno u Požeški sandžak od strane doseljenih vlaških zajednica (v. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 13-14). Međutim, ova požeška kanun-nama govori izričito o običaju koji pripada području između Save, Drave i Dunava. Također, ostaje nejasno zašto bi se jedan osmanski dokument pozivao na zakonik srpskog despota koji je 1516. u kanunu smederevskih vlaha odbačen kao „pogrešni običajni zakon“ (v. Dušanka Bojanić, *Turski zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast* (Beograd: Istorijski institut, 1974), 32). Ciljevima osmanskih vlasti na požeškom području više bi odgovaralo pozivanje na lokalno utemeljenu pravnu tradiciju nego na neku prenesenu s područja južno od Save. Napomenimo i da sljedeća kanun-nama (1545.) obveze o filuriji koja se daje na Jurjevo označava još preciznije kao „stari običaj raje požeškog vilajeta“ (v. Branislav Đurđev, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine“, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946), 134). Carska naredba iz 1545., štoviše, povezuje odredbe o filuriji s „kraljevim zakonom“, dakle ugarskim pravnim tradicijama (v. Géza Dávid i Pál Fodor, „*Az ország ügye mindenek előtt való*“. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2005), 128 i kasnije u tekstu rada). Sve ovo upućuje na ugarski (dakle, i na despota Stjepana Berislavića!), prije nego na srpski kontekst. Napomenimo da je njegova despotska titula trajno ostavila traga među Osmanlijama kao simbol predosmanskog vremena, pa je npr. današnji Slavonski Brod u osmansko vrijeme nazivan Despotov Brod (*Despod Brodi*). Depostova važnost na tom području mogla je biti razlog zašto su mu pripisane tradicije koje su postojale u predosmanskome vremenu, bez obzira na njihovo stvarno porijeklo.

renta od žitarica koja je trebala ići uživatelju nadarbine, spahiji ili zaimu. To se imalo činiti na sljedeći način: određivalo se da 4 ili 5 domaćinstava predstavlja jednu poreznu jedinicu, koju ovaj izvor naziva južnoslavenskom/hrvatskom riječju „plug“ (*plug*). Svaki plug je trebao dati lokalnom uživatelju nadarbine 4 lukna (*luqno*: domaća mjera za volumen) ili 32 istanbulske kile (*kile*: osmanska mjera za volumen) žitarica, odnosno 820 kilograma, od toga je polovica trebala biti pšenica, ostalo ječam. Desetina se trebala uzimati i od vinskog mošta, košnica, manje stoke i sijena, a novčane pristojbe uzimane su na vodenice (*[resm-i] āsiyāb*) i bačve vina (*resm-i fuḥl*). Uvedena je zabrana prodaje vinskog mošta iz vinograda u vlasništvu raje dok se ne proda mošt koji je proizveden na mirijskoj zemlji (*monopolye*).¹⁰ Bilješke *mufaṣṣal* deftera iz 1540. svjedoče i da su postojale još neke stavke državnih prihoda koje nisu spomenute u kanun-nami, no svejedno su uzimane: *beytü l-māl* (preostala imovina od umrlih bez nasljednika), *bāc-i pāzār* (tržni porez), *bād-i hevā* (sitni prihodi i globe uključujući i svadbarinu (*resm-i 'arūs*) te *iḥtisābi iḥzāriye* (pristojbe od tržnog nadzorništva i privođenja),¹¹ Kao što vidimo, već u prvoj kanun-nami Osmanlije se pri uobličanju vlastite porezne politike pozivaju na lokalno poznate prakse iz predosmanskog razdoblja, uključujući način i vrijeme ubiranja, poreznu jedinicu i lokalno korištenu mjeru.¹² U svakom slučaju, nameti koje je osmanska raja imala plaćati na području vilajeta mogu se nazvati blagima, budući da je naturalna renta od poljoprivrednih kultura bila ograničena samo na pšenicu i ječam, i to u fiksnoj količini uroda. U ovom kanunu se ne spominje zemljarina za muslimane (tj. muslimanske pripadnike raje koji su posjedovali tapiju na zemljišta), odnosno ispendža (*ispence*), daća koju su u Osmanskom Carstvu – umjesto zemljarine – plaćali odrasli nemuslimanski muškarci bez obzira na posjednički status. Ni u požeškom *mufaṣṣal* defteru iz te godine ni o zemljarini ni o ispendži nema spomena.¹³ Općenito gledano, reference na lokalne porezne tradicije i blagi zahtjevi imali su pomoći stabilizaciji osmanske vlasti, tj. lakšem prihvaćanju od lokalnog stanovništva, ali i potaknuti povratak izbjeglih i doseljavanje novih stanovnika u novoosvojeno područje na kojem su mnoga selišta opustjela.

U godinama neposredno nakon formalnog osnivanja sandžaka Požega sastavljen je novi *mufaṣṣal* defter za sandžak Požegu. Ovaj popis su u ožujku

¹⁰ Za tekst kanun-name v. TCCDAB, OAK, TT.d 204, fol. 12; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, V, 328-330.

¹¹ TCCDAB, OAK, TT.d 204, fol. 50.

¹² O lokalnim primjesama osmanskom zakonodavstvu v. Mehmed Begić, “Tragovi našeg krivičnog prava u turskim zakonskim spomenicima,” *Istorijski časopis* 6 (1956), 1-11.

¹³ Nenad Moaćanin u svom prijevodu dijela detaljnog deftera iz 1545. za Požeški kadiluk spominje na jednom mjestu zemljarinu, no uvidom u izvornu građu jasno je da je riječ o pogrješci. Vidi: Nenad Moaćanin, *Požega i Požeština* (Jastrebarsko: Slap, 1997), 218; TCCDAB, OAK, TT.d 243, fol. 54.

1545. dovršili pisar Murat i povjerenik Mehmed Čelebi, sin Ramazana.¹⁴ Novom defteru je pridodana i nova, ovoga puta nešto opširnija kanun-nama, naslovljena u izvorniku *Qānūn-i 'oṣr veharāc ve sāir rūsūm ve bāc-i re 'āya-yi livā-i Pojega* (Zakon o desetini, glavarini, ostalim porezima i carini raje sandžaka Požega). Njen prijevod i izvorni tekst na arabici objavio je 1946. Branislav Đurđev, a Ahmed Gündüz objavio je presliku rukopisnog izvornika i njegovu transkripciju na suvremenu tursku latinicu početkom 1990-ih. Kanun-nama na početku naglašava da je filurija zamjena za glavarinu i da se njeno plaćanje ima obavljati na Jurjevo od svake kuće, no ovoga puta se protuvrijednost filurije određuje na 60 akči. Plaćanje filurije na Jurjevo opisuje se kao „njihov stari običaj“ (*'ādet-i qadīmeleri*). Ovoga puta ne spominje se dodatna filurija uz branje grožđa, već se kao druga filurija propisuje ona koju su nemuslimanski stanovnici tog područja prema „njihovim ustaljenim običajima“ (*'ādet-i mu 'tādeleri*) trebali plaćati kada bi njihovi sandžakbegovi išli na carske pohode. Sultanska naredba upućena povjereniku za popis, Mehmedu Čelebiju, od 9. ožujka 1545. pojašnjava što se mislilo pod „starim“, odnosno „ustaljenim običajima“ kao temeljima osmanskih poreznih propisa. Naime, Mehmed Čelebi je prethodno pisao carskom divanu kako je „ispitujući o kraljevom zakonu“ (*kıral kanunu tettebbü olundukda*) saznao da je za svako kućanstvo plaćanje jednog florina i davanje desetine žitarica te plaćanje jednog florina prilikom kraljevih pohoda bilo „njihov stari običaj“ (*adet-i kadimeleri*), tj. tradicija iz predosmanskih ugarskih vremena.¹⁵ U istoj kanun-nami se naglašava da se oski starješine, primićuri, ne daju desetinu i ostale daće, nego samo plaćaju uobičajenu filuriju uz vojni pohod. Kanun-nama iz 1545. također ukida davanje naturalne rente u fiksnom iznosu prema plugu i umjesto toga uvodi davanje desetine. Istodobno se širi popis kultura od kojih je ubirana desetina na zob, raž i proso, ali i na konoplju, lan i voće. Pojavljuje se i desetina vrta (*oṣr-i bōstān*), koja je obuhvaćala nespecificirane povrtno-kulturne. Specificiran je i način ubiranja desetine vinskog mošta, koja je ovisila o religiji pripadnika raje, odnosno poreznih obveznika. Dok su nemuslimani imali davati naturalnu desetinu, muslimani su od 1545. – osim kada bi vinograd kupili od nemuslimana – plaćali od svojih vinograda uživateljima nadarbina gotovinski porez na dunum (*resm-i dönüm*) u fiksnom iznosu prema površini vinograda izraženoj u osmanskoj mjeri za površinu (*dönüm*). Zanimljivo je da u kanun-nami nema spomena o salariji (*sālāriyye*), tj. o kombiniranoj obvezi desetine i salarije, što bi onda činilo jednu osminu poljoprivrednog uroda. Budući da požeška kanun-nama donosi precizne propise o plaćanju daća, koji

¹⁴ Đurđev, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine“, 129. O povjereniku Mehmedu Čelebiju u sultanskim naredbama v. Dávid i Fodor, „*Az ország ügye mindenek előtt való*“, 42-44, 49, 111, 128.

¹⁵ Dávid i Fodor, „*Az ország ügye mindenek előtt való*“, 128. Transkripcija citiranih osmanskih tekstova je također preuzeta iz ovog djela.

često odudaraju od općeosmanskih odredbi, teško je pretpostaviti da se tako značajna odredba ne bi spomenula i da bi se plaćanje salarije automatski impliciralo na požeškom području.¹⁶ Prema zakoniku iz 1545. u Požeškom sandžaku se naplaćivao i namet na dovoženje različite robe na sajmišno mjesto (*bāc-i siyāh*), čemu je posvećeno zasebno naslovljeno poglavlje. Propisani su i novčani nameti na manju stoku (ovčarina; u zamjenu za već postojeću desetinu manje stoke) i svinje. Prvi se u popisima naziva *'ādet-i aġnām*, a drugi pak *bida 'at-i hanāzīr* (doslovno: „svinjska novotarija“). Kao što ime nameta na svinje govori, on nije imao nikakva utemeljenja u šerijatskom pravu, koje nije blagonaklono gledalo na oporezivanje uzgoja svinja. Osmanska se država nije željela odreći ovog lukrativnog izvora prihoda od kršćana Podunavlja i jugoistočne Europe, što je kanunsko zakonodavstvo zaobilazno ozakonilo u praksi, a spomen „novotarije“ ukazivao je na ovu inovativnost. Umjesto naturalne desetine sijena sada je uvedena travarina u novčanom iznosu (*resm-i giyāh*), a propisi o oporezivanju vodenica postali su razrađeniji. Također, kanun-nama iz 1545. dokinula je sve novčane zakupe državne zemlje u formi plaćanja paušala (*ber-vech-i maqtū*) pa su njihovi dotadašnji uživatelji imali davati desetinu na uobičajen način – u naturi. Štoviše, upozorava se da je uzimanje novčane protuvrijednosti za desetinu protuzakonito, baš kao i iskorištavanje rada raje za privatne poslove. Ni u ovoj se kanun-nami ne spominju zemljarina i ispendža.¹⁷

Kanun-nama iz 1545. svjedoči o postepenoj normalizaciji situacije nakon uspostavljanja osmanske vlasti na području sandžaka Požega. U tom kontekstu, osmanske vlasti su ponešto postrožile porezni režim: iznos filurije se povećava, ukidaju se fiksne naturalne verzije naturalne rente odnosno desetine, ali i zakupi zemlje, te se širi vrste poljoprivrednih proizvoda i djelatnosti na koje se daje desetina odnosno plaća namet. Naime, osmanske vlasti sada u većoj mjeri očekuju porezne prinose od sandžaka Požega u usporedbi s kanun-namom iz 1540., no tranzicija prema redovnom stanju i uobičajenom oporezivanju, kakvo je tada vladalo u osmanskim stečevinama južno od Save, još nije ni približno dovršena. U požeškom *mufaşşal* defteru iz 1545.

¹⁶ Prema Nenadu Moačaninu, salarija je vjerojatno bila na snazi i u Požeškom sandžaku, iako u istoj knjizi iznosi i mišljenje da je u jednom periodu prevladavala i „klasična desetina“. Na trećem mjestu u istom djelu, odlučuje se ne uvrstiti salariju u svoje izračune. Kao glavni argument za postojanje salarije navodi da lokalne kanun-name ne ponavljaju ono što je već regulirano općeosmanskim kanun-namama. Po istoj logici moglo bi se zaključiti da se plaćaju i zemljarina i ispendža, koje se ne spominje u kanun-nami iz 1545., no njih nema u pratećem defteru. Također, nejasno je zašto salariju – koja daću s jedne desetine povisuje na jednu osminu, što je veoma važna informacija – ne bi spomenula i požeška kanun-nama, koja donosi vrlo detaljne porezne upute za neke druge daće. Vidi: Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 157.

¹⁷ Za tekst kanun-name iz 1545. v. TCCDAB, OAK,, TT.d 243, fol. 1-6; Đurđev, „Požeška kanun-nama iz 1545. godine“, 129-138; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, V, 331-337.

na više mjesta pisar je uz sela s vlaškim stanovništvom ostavio i zabilješku o tome da se naredbom sandžakbega – a na temelju postojećeg „vlaškog običaja u drugim područjima“ (*sâir vilâyetlerde olan Eflaq 'âdeti*) – lokalnim Vlasima propisuje plaćanje 83 akče, što je po svojoj prilici i u sandžaku Požege bila zamjena za naturalnu rentu i namet na sitnu stoku. Ostaloj raji bilo je zabranjeno doseljavanje među ovakve Vlahe.¹⁸ Sljedeći sačuvani *mufaşşal* defter nastao je u godinama neposredno prije 1565., a u njegovom rukopisu nailazimo na neizmijenjeni prijepis kanun-name iz 1545.¹⁹ Valja napomenuti da ovaj treći *mufaşşal* defter Požeškog sandžaka, za čije je provođenje bio zadužen sandžakbeg Začasne Ferhad-beg (Vuković-Desisalić), naknadno „nije bio prihvaćen jer je bio protivan [sultanovoj] plemenitoj naredbi i kanunu“ (*tevzi ' ve taqşim emr-i şerife ve qanûna muğâyir olmağın maqbûl olmayub*).²⁰ Ipak, nova, poboljšana verzija *mufaşşal* deftera koja je povjerena srijemskom sandžakbegu Bajram-begu nije sačuvana, pa ostaje nejasno je li u njemu donesena neka nova kanun-nama ili je ona iz 1545. vrijedila i dalje. Postojeći, službeno nevažeći, rukopis popisa iz razdoblja neposredno prije 1565. (TT.d. 351) ukazuje i na neke promjene u poreznoj praksi, no nije jasno je li riječ o promjenama koje su odista zaživjele na terenu te su kasnije potvrđene u kasnijem izgubljenom defteru ili je možda riječ o nametima koje je Ferhad-beg nezakonito pokušao nametnuti pa su naknadno ukinuti, ako su uopće bili implementirani. Među njima nailazimo na zemljarinu, „božićnu“ daću na svinje (*resm-i Bojik*), poljarinu (*resm-i polaçina*, tj. globa za štetu koju bi izazvala stoka na imovini susjeda) i tapijsku pristojbu (*resm-i tapu*), a nailazimo i na desetinu na nove kulture kupusa, luka i češnjaka. Osmanske središnje vlasti reagirale su na pokušaje na području Budimskog ejaleta – kojem je od početka 1540.-ih pripadao Požeški sandžak – da se porezne obveznike, raju, optereti dodatnim teretima. Carskim fermanom iz 1571/1572. naređeno je budimskom beglerbegu da stane na kraj poreznim „novotarijama iz vremena kraljeva“ (*krallar zamânından kalmış bid'at*), ubiranju vinske devetine – umjesto desetine – i podavanju darova spahijama od strane raje.²¹

¹⁸ TCCDAB, OAK,, TT.d 243, fol. 68, 85, 86. Ovaj propis je Akgündüz priključio svom izdanju požeške kanun-name iz 1545. v. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, V, 334.

¹⁹ Za tekst kanun-name koja prethodi ovom popisu v. TCCDAB, OAK, TT.d 351, fol. 2-7. Mišljenja sam da je Nenad Moaçanin u pravu kada odbacuje pokušaje datacije popisa u 1565. i tvrdi da je on nešto stariji od te godine, no nije jasno zašto ovaj autor zatim tvrdi da je popis nastao u 1561. jer za to nema nikakvih dokaza. v. *Požega i Požeština*, 21-22.

²⁰ O tome je bilješka iz ožujka 1565. sačuvana na početku rukopisa, v. TCCDAB, OAK, TT.d 351, fol. 1.

²¹ 12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572)*. < Özet-Transkripsiyon ve İndeks >, I, ur. Hacı Osman Yıldırım i dr. (Ankara: T. C. Başbakanlık, *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*, 1996), 427-428.

Mufaṣṣal defter koji je započeo 1579., posljednji sačuvani popis ovakvog tipa za sandžak Požegu, donio je na svom početku konačno i novu, veoma opširnu i detaljnu kanun-namu naslovljenu *Qānūn-iḥuqūq u rūsūm-ire 'āya-yi livā-i Pojega* (Zakon o pravima i porezima raje sandžaka Požega), koja je u jedan zakonski dokument trebala uvrstiti sve promjene koje su nastupile nakon 1545. Međutim, postoje dva rukopisa istog popisa s nekim razlikama.²² Najveća razlika među njima je upravo u tekstovima kanun-nama – prva je kraća, s elementarnim propisima, druga je bitno duža i detaljnija – dok je tekst samog popisa praktički identičan. Nemamo izravnih dokaza u samim rukopisima, no moguće je da je pisanje novog rukopisa s drukčijom verzijom kanun-name uslijedilo nakon pritužbe carskom divanu od strane požeških spahija koji su optužili povjernika popisa Behrama za nepravедno popisivanje, pri čemu su neke nadarbine previše, a neke premalo opterećene (*'adâlet üzre tahrîr eylemeyüp ba 'zısın timârî tahammülünden ziyâdeye yazup ba 'zısın tahammülünden noksan üzre tahrîr olup*). O ovom problemu su osmanske središnje vlasti izdale ferman datiran 8. siječnja 1580., naredivši ispravke na osnovi usporedbe ranijeg i novog deftera, pri čemu je moguće da se priprema novog deftera nastavila i nakon 1580.²³ Ako je doista istina da su dva rukopisa deftera posljedica ispravljanja koje je započelo 1580., još uvijek ne možemo biti sigurni koji su *mufaṣṣal* defter i kanun-nama prethodili. Dužu i sadržajnije kanun-namu prevela je Fazileta Hafizović u sklopu svog objavljenog prijevoda spomenutog popisa prema rukopisu sa signaturom TT.d. 672. U ovom radu referirat ćemo se na dužu kanun-namu. Ova kanun-nama može se smatrati prekretnicom u osmanskoj poreznoj politici u ovom sandžaku. Tim zakonikom se uvode nove daće, koje sandžak Požegu u najvećoj mjeri približavaju poreznom sustavu koji je vladao na drugim osmanskim područjima, a postojeće povećavaju. Općenito gledano, dotadašnje, prilično umjerenom porezno opterećenje sada je značajno naraslo. Filurija je do ove kanun-name narasla na čak 75 akči, a porasle su i neke druge novčane daće poput daće na svinje i vodenice. U kanun-nami je propisana i nova novčana daća, vratnica (*resm-i qapu*), koja je ubirana od kršćanskih domaćinstava, 20 akči na Jurjevo i 20 na Mitrovdan. Zanimljivo je da se u kanun-nami tvrdi kako je vratnica „stari običaj raje budimske pokrajine“ (*vilâyet-i Budun re 'âyasınıñ 'âdet-i qadimleri*), no prethodne požeške kanun-name ne spominju ovaj po-

²² TCCDAB, OAK TT.d 650 i 672.

²³ TCCDAB, Bab-ı Asafı Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.) 39, br. 238. Umjesto izvornika, koji mi je bio nedostupan, koristio sam sažetak u elektroničkom katalogu istanbulskog Komplexa osmanskog arhiva te transkribirani tekst na suvremenoj turskoj latinici (u citatu je sačuvana originalna transkripcija), v. Erhan Akçelik, 39 *Numaralı Mühimme Defteri`nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (s. 1-118) (Atatürk Üniversitesi, magistarski rad, Erzurum, 2013), 223-224. Za prijevod v. J. Káldy-Nagy, „The Administration of the Şanjâq Registrations in Hungary“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 21-2 (1968), 217-218.

rez. Doista, u literaturi se može naći mišljenje da je ovaj porez potekao od srednjovjekovnog ugarskog poreza koji se naplaćivao od porte (tj. vrata). Čini se da je ovaj porez – fermanom iz 1579-1580. – obnovljen u trenutku kada se gospodarska situacija na području Požeškog sandžaka stabilizirala i kada je bilo moguće raju opteretiti njime.²⁴ Uvedeni su porezi na zimovane ovaca na spahijskom posjedu (torarina, *resm-i ağıl*), drva (*resm-i hime*) i žirovanje svinja (žirovina, *resm-i pellut*). Osim toga, službeno su propisane i detaljno objašnjene daće koje su ubirane i ranije, ali se nisu nalazile u ranijim kanun-namama, poput zemljarine – u iznosu 22 akče za potpuni čitluk, tj. imanje koje je bilo dovoljno za jedno kućanstvo – te poljarine i svadbarine. Određeno je i da uživatelji nadarbine, kojima je odlazila velika većina daća, imaju pravo oduzimati posjednička prava na mirijskoj zemlji (tapije) ako se ona neopravdano ne obrađuje tri godine. Kanun-nama iz 1579. naglašava da i gradsko stanovništvo, ako posjeduje zemlju u blizini grada, mora plaćati pripadajuće poreze i ne može se pozivati na status stanovnika grada. Također, osim obaveza raje, kanun-nama govori i o tome što se ne smije od njih tražiti, tj. koji su nameti nezakoniti. Izriječno se spominje nedopušteno prisiljavanje raje da besplatno hrani državne dužnosnike i da im besplatno obavlja poslove koji nisu predviđeni kanun-namama i drugim propisima. Kanun-nama iz 1579. sadrži, uz posebno poglavlje o carini za trgovanje, i poseban dodatak naslovljen *Qānūn-i iskele-i Os(i/e)k* (Kanun o osječkoj skeli) koji je imao za cilj regulirati plaćanje carina na robu u osječkoj riječnoj luci i cijenu prijevoza s jedne na drugu obalu Drave. Propisana je i standardna veličina mjerne jedinice za volumen žitarica u sandžaku od 40 oka, no to proturječi odredbi fermana iz otprilike istog vremena koji je za sandžak Požege propisao veličinu od 30 oka. Sudeći prema podacima iz samog deftera, ni jedna ni druga odredba nije provedena.²⁵ Isti zakonik sadrži i propis o porezu na napuštanje zemlje, kojim se željelo spriječiti pripadnike raje da prestaju raditi na obradi zemlje i time uskraćuju funkcioniranje nadarbina, koje su se, naravno, temeljile na radu pripadnika raje.²⁶ Kanun-nama čije je pisanje započeto 1579. konačno je približno izjednačila porezno opterećenje u Požeškom sandžaku s ostalim sandžacima koji su se nalazili izvan užeg područja osmansko-habsburškog pograničja. Uvođenje ugarskom tradicijom utemeljene vratnice, primjerice, trebalo je – približno, zbog različitih načina

²⁴ Gustav Bayerle, *Pashas, Begg, and Effendis* (Istanbul - Piscataway, NJ: The ISIS Press / Georgias Press, 2011), 87.

²⁵ Káldy-Nagy, „The Administration of the Şanjāq Registrations in Hungary“, 198; Močanin, *Slavonija i Srijem*, 52-53.

²⁶ Za tekst kanun-name v. TCCDAB, OAK, TT.d 650, 1-3; TT.d 672, fol. 4-20; *Popis sandžaka Požege 1579. godine*, prevela Fazileta Hafizović (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001), 19-23.

ubiranja – odgovarati instituciji poreznog nameta ispendže, koji do tada nije postojao na požeškom području.

Kao što je rečeno, veći dio područja koje je danas smatramo Slavonijom upravno je pripadao sandžaku Požega. S druge strane, njegov manji dio pripadao je sandžaku Začasna (poznatom i kao Čazmanski, Pakrački ili Cernički sandžak) koji će biti vezan uz bosanski prostor u većoj mjeri negoli onaj sa sjedištem u Požegi. U godinama prije 1557., kada je osnovan ovaj sandžak, ovo je područje bilo izravno dijelom sandžaka Bosna. Sačuvana su dva *mufaşşal* deftera za ovaj sandžak, svaki s nekoliko zakonskih odredbi, odnosno kanuna. Ove je rukopise također prevela i nedavno objavila Fazileta Hafizović. Prilikom sastavljanja prvog popisa iz 1565. na početku popisa su dodani kratki kanuni, no bez posebnog naslova ili objašnjenja. U njima se govori o dvjema vrstama stanovnika, s različitim obvezama prema osmanskoj državi i timarsko-spahijskom sustavu: predosmansko starosjedilačko stanovništvo (*Macar keferesi ve ğayri*) plaćalo je po pedeset akči filurije godišnje te davalo desetinu od usjeva, žitarica i mošta. Ubrana filurija išla je u carsku riznicu, dok je desetina odlazila sandžakbegu, uživateljima nadarbina i članovima posada utvrda iz sandžaka. S druge strane, „vlaški nevjernici koji žive na mjestima uz opasnu granicu“ (*serhadd-i mahūfyەرlerde [sic!]vaqi 'olan Eflaq keferesi*) davali su samo 100 akči filurije godišnje u zamjenu za šerijatske i običajne obveze.²⁷ Novi kanuni određeni su prigodom novog *mufaşşal* deftera istog sandžaka 1584. Ponovljena je prethodna fermanska odredba da filurija na ovom području iznosi 70 akči, osim za Vlahe, koji su imali plaćati 120 akči filurije godišnje.²⁸ Odredbe ovih kanuna svjedoče o bitno drugačijoj situaciji u sandžaku Začasna u odnosu na sandžak Požegu, pri čemu najviše upadaju u oči odredbe o vlaškoj filuriji – koja je zamjenjivala većinu drugih davanja – koju je plaćao značajan broj stanovnika sandžaka, tj. oni koji su imali vlaški status. Za razliku o od požeških kanun-nama, koje se ne bave Vlasima, smještajući propise o njima usputno u sam tekst deftera, odredbe o Vlasima za sandžak Začasna imaju središnju važnost i nalaze se na početku deftera. Nevlaško kršćansko stanovništvo imalo je u sandžaku Začasna status različit od Vlaha. On je bio ugrubo sličan statusu većine kršćanskih stanovnika u sandžaku Požega, a među različitim daćama koje su plaćali možemo spomenuti ispendžu, na koju nailazimo u popisu iz 1584., a koju primjerice ne nalazimo u sandžaku Požega. Muslimana pripadnika raje bilo je bitno manje u sandžaku Začasna, pa ne nailazimo na posebne odredbe o njima. Iz samog

²⁷ Za tekst ovih kanuna v. TCCDAB, OAK, TT.d 355, fol. 2; *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, prevela Fazileta Hafizović (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2021), 21-22.

²⁸ Za tekst ovih kanuna v. TCCDAB, OAK, TT.d 612, fol. 3; *Popisi Pakračkog sandžaka*, 195.

deftera razvidno je da muslimani obveznici poreza plaćaju slične daće kao i u sandžaku Požega.

Zaključak

Osmansko sultansko zakonodavstvo klasičnog doba (1300.-1600.) na razini čitavoga Carstva doživjelo je svoju kulminaciju u kanun-namama koje su nastale za vrijeme vlasti sultana Sulejmana Zakonodavca (1520-1566.). U ovom i kasnijem dijelu 16. stoljeća nastale su i kanun-name posvećene lokalnim – pretežito poreznim – propisima koje se odnose na Požeški sandžak te zakonski tekstovi manjeg obima za sandžak Začasnu. Ovi propisi otkrivaju niz pojedinosti o evoluciji poreznog sustava u savsko-dravskom međurječju pod osmanskom vlašću. Oni prvenstveno svjedoče da je osmanska uprava prema savsko-dravskom međurječju nastupala uvažavajući lokalnu situaciju. Preuzete su i neke lokalne porezne tradicije. Ipak, dugoročni cilj osmanske vlasti bio je maksimalizirati prihode, koji bi izdržavali što više pripadnika nekih rodova vojske i dužnosnika administracije. Na početku osmanske vlasti na području Požeškog sandžaka stanovništvo se prorijedilo, a zbog blizine granice s habsburškim teritorijem bilo je izloženo razaranjima. Osmanske su vlasti pazile da blagim oporezivanjem i drugim povoljnim uvjetima osiguraju dotok muslimanskih i nemuslimanskih naseljenika – ovih zadnjih ne samo s područja južno od Save (gdje su nekadašnja pogranična područja gubila svoj status), nego i s habsburškog područja. U desetljećima nakon osmanskog osvajanja, kako su se stanovništvo i porezi povećavali, a granično područje sve više pomicalo na zapad, porezni se sustav sandžaka Požega postepeno približavao uobičajenim osmanskim poreznim praksama kakve su već bile uvedene u susjednim sandžacima južno i istočno od područja današnje Slavonije. Ova tranzicija kulminirala je u kanun-nami iz 1579., posljednjem poznatom osmanskome zakoniku za sandžak Požegu. Posebnost kanuna za sandžak Začasnu su odredbe o stanovništvu u vlaškom statusu, koje na tom području imaju središnju važnost.

Summary

OTTOMAN SULTANIC LEGISLATION IN THE SANJAKS OF POŽEGA AND ZAČASNA IN THE 16TH CENTURY

The corpus of Ottoman sultanic legislation encompasses regulations issued by Ottoman rulers as a supplement to religious law with the aim of codifying administrative, fiscal, financial, and criminal matters within the Ottoman Empire. Such regulations, known in historiography as “kanuni” (qānūn) and “kanun-name” (qānūn-nāme), were promulgated at both the imperial level and regionally, for a single sanjak or a broader area. Regulations tailored to individual sanjaks aimed to adapt Ottoman principles and governance rules to the local context in regions incorporated into the Ottoman Empire. Consequently, these legal monuments serve as an excellent source of information on administrative, fiscal, and other practices encountered by Ottoman authorities, which they were compelled or desired to incorporate into their legal system. They also shed light on the adaptability and pragmatism of the Ottoman administrative-legal system, especially during its classical phase in the 15th and 16th centuries. Notably, these legal sources paid considerable attention to the collection of revenues for maintaining the timar system and other expenses of the Ottoman order.

Ottoman sultanic legislation in the classical period reached its zenith across the entire Empire with the kanun-names that emerged during the reign of Sultan Suleiman the Lawgiver (1520-1566). In the 16th century, particularly in its later part, kanun-names dedicated to local – predominantly fiscal – regulations pertaining to the Požega sanjak were produced, along with smaller legal texts for the Začasna sanjak. This work will analyze the available Ottoman kanuns and kanun-names for these sanjaks from the 16th century, which are regularly preserved as introductory appendices to detailed fiscal-cadastral registers, known as “mufaşşal defteri”. We have extensive kanun-names for the Požega sanjak from 1540, 1545, and 1579, while shorter kanuns are available for the Začasna sanjak from 1565 and 1584. These regulations reveal a multitude of details about the evolution of the tax system in the Sava-Drava Interamnium under Ottoman rule. Primarily, they testify that Ottoman administration approached the Sava-Drava Interamnium with due consideration of the local situation. Some local tax traditions were adopted. Nevertheless, the long-term goal of Ottoman authorities was to maximize revenues to support as many military and administrative personnel as possible. In the early years of Ottoman rule, the population of the Požega sanjak decreased due to its proximity to the Habsburg territory, resulting in devastation. Ottoman authorities ensured an influx of both Muslim and non-Muslim settlers through mild taxation and favorable conditions – particularly non-Muslims not only from south of the Sava (where former border areas lost their status) but also those who had fled from Habsburg territory. Over the decades following Ottoman conquest, as population and taxes increased, and the borderlands shifted further west, the tax system of the Požega sanjak gradually approximated the common Ottoman tax practices already implemented in neighboring sanjaks to the south and east of present-day Slavonia. This transition culminated in the kanun-name of 1579, the last known Ottoman legal code for the Požega sanjak. A distinc-

tive feature of the kanun for the Začasna sanjak is its provisions concerning the population with Vlach status, which holds central importance in that region.

Key words: Ottoman Empire, sanjak of Požega, sanjak of Začasna, kanuns, kanun-names, 16th century

Kontakt:

dr. sc. Dino Mujadžević

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje

A. Starčevića 8, 35 000 Slavonski Brod

email: dino.mujadzevic@hu-berlin.de